

important at the present time, as Ukraine is experiencing a period of gradual transition from one type of ideological and scientific principles to others, so it is needed to explore the background theoretical and philosophical categories, one of which is the legal value, in order to understand the law, its creation and implementation in society.

Since its emergence as a philosophical and legal stream, social and political ideology in the communitarianism of the 1980s occupied an important place in scientific discourse. Criticism of liberalism that formed the basis of the communitarian position is still relevant to the "Western" (European and American) social, political, and legal philosophy. We can say that opposition between liberals and communitarians is a key scientific debate in the 21st century. Surging world globalization processes affect the development of legal relations between individuals, nationalities, and nations and necessitate a reflection of the current legal phenomena and an adequate prediction of future processes.

The liberal conception of man as a free and rationally acting individual is opposed to the idea of not only the person's social and cultural stipulation but also human activities, values, rights, duties, etc. Communitarians consider a social community as an essential condition for realization of social freedom and justice. Such legal values as justice, common good, utility, freedom get new features in reflecting the philosophy and the theory of law due to developments of communitarian representatives. This elaboration expands the boundaries of legal knowledge and creates conditions for a deeper understanding of the role of law in social relations.

Keywords: legal values, communitarianism, liberalism, justice, good, freedom, individual, society.

Матеріал надійшов 03.04.2016

УДК 340(477)

Зборошенко Д. М.

ПРАВО НАРОДУ НА ОПІР В ІСТОРИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ: ВІД ЗАРОДЖЕННЯ ДО УТВЕРДЖЕННЯ

У статті здійснено аналіз становлення права народу на опір як природного права людини від першої згадки про нього, через зародження концепції народного опору в думці мислителів епохи Середньовіччя, визначення права на опір як складової теорії суспільного договору та до його утвердження, визнання природним правом та початок використання в політичній площині.

Ключові слова: право народу на опір, природні права, теорія суспільного договору, Конституція України, Біблія, Велика хартія вольностей.

Після Революції Гідності право народу на опір гнобленню здобуло підвищену увагу в українському суспільстві. Непоодинокими є як експертні та наукові дослідження, предметом яких є це право, так і заклики до закріплення відповідної правової норми в тексті Конституції України.

Метою цієї статті є дослідження змісту права народу на опір через з'ясування його витоків та етапів становлення. Буде проаналізовано ідеї і погляди філософів та мислителів, які зробили найвагоміший внесок у розвиток концепції права на опір. Його еволюція розглядатиметься

послідовно від перших згадок про можливість вчинення опору владі правителя, через зародження концепції непокори тиранічній владі в поглядах апологетів християнства, до утвердження права на опір як природного і невідчужуваного права народу та невід'ємної складової теорії суспільного договору.

Перші згадки про допустимість загальнонародного опору наказам правителя можна віднайти в Біблії, у Книзі Естери, що є частиною Старого Заповіту. Відповідно до біблійного тексту, персидський правитель Артаксеркс видає наказ про винищення єврейського народу. Згодом він змінює своє рішення, однак, не маючи правових підстав для скасування попереднього наказу, Артаксеркс видає новий, відповідно до якого єврейський народ має право чинити опір будь-кому, хто вчинить стосовно нього агресивні дії. Унаслідок цього було вбито весь каральний загін персів [3]. Такий результат дає змогу говорити не лише про застосування права народу на опір, а й про перший випадок зловживання ним [8]. Незважаючи на очевидну обмеженість біблійного опору, що виникає винятково на підставі відповідного наказу царя, все ж це є перший випадок, коли народ скористався своїм формально визнаним правом на спротив рішенню правителя. Таким чином відбулося закріплення самої ідеї можливості протидії волі правителя.

Після поширення християнства і збільшення впливу церкви закономірним є подальший розвиток концепції права на опір у межах взаємодії світської та релігійної влади. Так, найвидатніший філософ етапу поширення християнства Августин Блаженний, ґрунтуючись на Біблії, послідовно обстоює примат духовної влади над світською. У його розумінні держава має підпорядковуватися церковній владі тією ж мірою, як засіб підкоряється меті. Відповідно, кожна державна влада має божественне призначення, оскільки її діяльність спрямована на підтримку функціонування церкви. Однак закономірним є таке запитання: чи в усіх випадках світська влада діє на благо поширення вчення Христа? Аврелій Августин відповідає на нього однозначно: коли правителі самі забувають заповіді Христа і прагнуть до вищого блага, їхня влада може суперечити божественній волі. За таких умов церква як уособлення божественної волі та духовної влади має право на опір такій державній владі [1]. Цією позицією Августин розпочинає дискусію щодо права на опір супроти гноблення в межах протистояння релігійної та світської держави, що знаменує зародження політико-правового концепту опору владі.

Логічним розвитком вчення Августина Блаженного є філософія Томи Аквінського.

Погоджуючись із позицією Августина, що всі різновиди влади на землі мають божественне походження, а державна влада зобов'язана через встановлення необхідних правил поведінки сприяти загальному благу, дбати про справедливість у справах суспільства і забезпечувати підданам безпеку, Тома Аквінський зі значно більшою ймовірністю допускає, що влада може використовуватися неправильно. А якщо правителі не виконують божественні заповіді і зловживають наданою Богом владою, то тією мірою, якою вони порушують заповіді Христа, народ може чинити їм опір. Протиставляючи монархії тиранію, Тома Аквінський визнає право народу на насильницьке повалення тиранічної влади, однак визнавати конкретну форму правління тиранією може лише церква. Більше того, він стверджує, що в кожному випадку, коли свавілля правителя спрямовується проти церкви, волі правителя не можна коритися. Саме церква може позбавити тирана влади в таких випадках, у той час як його піддані звільняються від присяги. Таке «звільнення від присяги» є засадничою умовою реалізації права народу на опір, що стало провісником одного з найважливіших елементів у межах доктрини суспільного договору [2].

Вчення Августина Блаженного і Томи Аквінського правомірно слід вважати зародженням права на опір владі в тому сенсі, в якому ми розуміємо його сьогодні. Перед тим як перейти до розгляду розвитку права на опір у межах доктрини суспільного договору, варто звернути увагу на ще одну історико-правову пам'ятку, яка містить однозначне визнання можливості протидіяти волі правителя в разі використання тиранічних методів правління – Велику хартію вольностей.

Велика хартія вольностей (*Magna Carta*) – це один із перших письмових документів в історії, що обмежує абсолютну владу монарха. Хоча це політико-правовий документ, його авторам вдалося на кілька століть випередити філософські пошуки в питанні легітимності права народу на опір, а також взаємозалежності світської і релігійної влади, повністю знявши останнє питання. Винцем обмежень влади монарха слугують закріплені в Хартії гарантії дотримання королем узятих на себе зобов'язань. Так, відповідно до статті 61 *Magna Carta* передбачалося створення ради з 25 баронів, що за заявою будь-яких чотирьох членів ради, яку буде підтримано місцевою громадою, мала право через 40 днів «примувати і тіснити короля всіма можливими способами, якими тільки можна, тобто шляхом захоплення замків, земель, володінь та іншого». І хоча після наступної баронської війни у 1216 р. Хартію було переглянуто, а цю статтю вилучено, вона залишається

важливою правовою пам'яткою визнання можливості опору неправомірним діям правителя [6].

Подальший розвиток концепції права народу на опір припадає на добу Просвітництва та відбувається в межах розробки теорії суспільного договору, виокремлення її складових елементів. Умовно можна виділити етап раннього Просвітництва, головним здобутком якого є переосмислення державного управління в умовах звільнення від примату релігійної влади, та пізніе Просвітництво, коли відбувається остаточне утвердження права народу на опір гнобленню як складової системи природних та невідчужуваних прав людини.

У розвиток теорії суспільного договору і права народу на опір головний внесок зробили Томас Гоббс, Гуго Гроцій та Бенедикт Спіноза на етапі раннього Просвітництва.

Як стверджував Томас Гоббс, народ обирає собі монарха на умовах, що забороняють народу збиратися в подальшому без згоди монарха. Відповідно, легітимна зміна влади можлива лише тоді, коли монарх сам цього захоче. Решта випадків зміни влади за замовчуванням вважаються такими, що суперечать суспільній угоді між правителем та народом. Однак Гоббс усе ж таки вводить право народу на опір, обґрунтовуючи його тим, що головне призначення держави – це захист народу, і якщо правитель не може впоратися з цим завданням, піддані можуть звільнити його від обов'язку управління. Проте далі Гоббс наводить чіткі умови, за яких може застосовуватися таке «звільнення від обов'язку»: якщо правитель зречеться влади, якщо він стане чийось підданим або якщо його піддані потраплять у полон [4].

Бенедикт Спіноза, видатний нідерландський філософ, заперечуючи назагал право народу на опір державній владі, все ж стверджував, що порушення укладеного між народом і правителем суспільного договору з боку останнього здатне спричинити обурення в громадян, наслідком чого буде припинення дії такого договору. Не бажаючи створювати підґрунтя для суспільної нестабільності, Спіноза не деталізує умов застосування права на опір, однак у його підході прямо вбачається оцінка порушення правителем суспільного договору як підстави для опору такій владі [11].

Безперечним досягненням Гуго Гроція, послідовника Спінози, є пряме визнання права на опір природним правом народу. Однак подальший розвиток ідей свого попередника щодо умов застосування цього права є радше кроком назад, аніж розвитком концепції опору сваволі правителя. Так, Гроцій стверджував, що право на опір може реалізовуватися винятково в умовах, коли існує загроза фізичному існуванню спільноти,

і лише тоді, коли в такій спільноті немає можливості звернутися безпосередньо до правителя за захистом. Не дивно, що в подальшому така позиція піддавалася жорсткій критиці, адже в умовах відсутності війни загроза фізичному існуванню спільноти найвірогідніше виникне саме від свавільних дій правителя [7].

Ідеї Томаса Гоббса, Гуго Гроція та Бенедикта Спінози є наступним етапом розвитку концепції права народу на опір. Розробивши теорію суспільного договору, вони досягли того, що дозволили собі мислити опір владі без церкви. Саме звільнення від сприйняття державного управління крізь призму примату духовної влади є важливою характеристикою цього етапу. Однак цей період також характеризується певною обмеженістю права на опір, оскільки, хоча за суспільством і визнається можливість чинити опір правителю, встановлюються чіткі умови, які безпосередньо залежать від правителя і за яких це право можна реалізувати. Тому до реалізації концепту права народу на опір у такому вигляді, у якому його конституювали ці мислителі, звісно, мова не йде.

Право народу на опір як невід'ємну складову теорії суспільного договору розробили та обґрунтували видатні мислителі пізнього Просвітництва Джон Локк і Жан-Жак Руссо. Саме завдяки їхнім напрацюванням ми можемо говорити про утвердження права народу на опір сваволі владі, результатом чого стало визнання цього права в політичних документах Сполучених Штатів Америки і Франції кінця XVIII століття.

Джон Локк прямо визнав, що будь-яка державна влада має під собою єдину основу – згоду людей. Як тільки правитель перевищує свої повноваження і або діє всупереч закону, або використовує закон на шкоду громадянам, то йому можна чинити опір так само, як і будь-якій людині, яка зазіхає на невід'ємні права іншого. Локк категорично стверджує, що якщо правитель порушує права окремих громадян, то люди мають право чинити опір і звільнитися від панування такого правителя. Далі він продовжує, що право людей відновлювати свою безпеку шляхом створення нового законодавчого органу, в разі якщо попередні законодавці діяли всупереч довірі людей, і є найкращим захистом від повстання та найімовірнішим засобом не допустити його. Адже повстання – це опір не людям, а владі, діяльність якої ґрунтується на законах держави, тому ті, хто, спираючись на силу і примус, порушує ці закони, і є справжніми бунтівниками, що знову вдаються до сили всупереч законам і повертаються до стану війни [5, с. 624]. Відповідно, за Локком, якщо відбувається реалізація права

народу на опір, то винуватими в цьому є саме правителі, які це спричинили. Саме вони спровокували опір, адже своїми діями довели громадян до стану, коли останні зобов'язані вдатися до відкритого опору свавільним діям тирана. У разі реалізації права на опір відбувається повернення до стану війни і стороною, яка розпочала цю війну, є саме деспотичний правитель [9].

Позицію, суголосну думкам Локка, відстоював французький філософ-просвітник Жан-Жак Руссо. На відміну від Гуго Гроція, Руссо визнає опір неправомірним діям влади не способом порятунку спільноти, а невід'ємним природним правом, до якого народ може звертатися, коли сам вважатиме за потрібне. Завершуючи розвиток теорії суспільного договору як основи діяльності держави, Руссо вдається до порівняння держави з сім'єю, де глава сім'ї – це правитель, якого було обрано спільним рішенням. В умовах родинних зв'язків неможливо уявити укладення договорів між членами сім'ї, які б принесли вигоду лише одному з них, так само як неможливо уявити повне зречення окремими членами родини своїх прав та інтересів, а також прав своїх нащадків на користь глави сім'ї. У цьому Руссо також заперечує позицію Гоббса про позбавлення народу прав на користь правителя за себе і за всі наступні покоління [10].

Таким чином, і Локк, і Руссо підтверджують належність права народу на опір до категорії природних прав, яке існує незалежно від його визнання з боку держави. На основі їхніх напрацювань можна стверджувати, що право народу на опір набуло свого завершеного вигляду. Подальша робота філософів та правознавців у цьому напрямку лише розвиває концепцію правомірності опору свавільній державній владі в заданій Локком і Руссо площині. Про те, що ця концепція набула свого завершеного вигляду, свідчить перехід цього права в політичну площину: від визнання окремими державами (у Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки 1776 року та у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 року) до визнання світовим співтовариством (у преамбулі до Загальної декларації прав людини від 1948 року). Станом на 2016 рік відповідні положення про право народу на опір є в конституціях 39 країн [12]. Подальше дослідження в цьому напрямку дасть змогу встановити умови включення права народу на опір до тексту конституцій, наслідки такого рішення для сталого розвитку держави, що, своєю чергою, допоможе з'ясувати доцільність передбачення права на опір у тексті Конституції України.

Список літератури

1. Аврелий Августин [Електронний ресурс] : Цифровая библиотека по философии. – Режим доступа: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000196/st034.shtml>. – Загл. с экрана.
2. Аквінський Т. Коментарі до Аристотелевої «Політики» / Т. Аквінський ; пер. з латини О. Кислюка ; передм. В. Котуценка. – К. : Основи, 2003. – 794 с.
3. Біблія. Книга Естери [3-9] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bibleonline.ru/bible/ukr>. – Назва з екрана.
4. Гоббс Т. Левіафан / Т. Гоббс ; пер. з англ. – К. : Дух і Літера, 2000. – 606 с.
5. Головатий С. Верховенство права : монографія : у 3 кн. Книга 1. Верховенство права: від ідеї – до доктрини / С. Головатий. – К. : Фенікс, 2006. – 1747 с.
6. Графський В. Всеобщая история права и государства : учебник для вузов / В. Графский. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2007. – 752 с.
7. Гроций Г. О праве войны и мира : Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права [Електронний ресурс] / Г. Гроций ; пер. с лат. А. Л. Саккетти. – М. : Ладомир, 1994. – 868 с. – Режим доступа: http://grachev62.narod.ru/huig_de_groot/content.html. – Загл. с экрана.
8. Курінний О. Право народу на повстання у філософсько-правових концепціях європейської цивілізації [Електронний ресурс] / О. Курінний. – Режим доступу: http://constituanta.blogspot.com/2013/02/blog-post_3931.html. – Назва з екрана.
9. Локк Дж. Сочинения : в 3 т. Т. 3 / Дж. Локк ; пер. с англ. и лат. ; ред. и сост., авт. примеч. А. Л. Субботин. – М. : Мысль, 1988. – 669 с.
10. Руссо Ж. Про суспільну угоду / Ж. Руссо ; пер. з фр. – К. : Port-Royal, 1999. – 346 с.
11. Спіноза Б. Теологічно-політичний трактат / Б. Спіноза ; пер. з лат. В. Литвинов. – К. : Основи, 2003. – 237 с.
12. Ginsburg T. When to Overthrow your Government: The Right to Resist in the World's Constitutions [Electronic resource] / T. Ginsburg, D. Lansberg-Rodrigues and M. Versteeg // 60 UCLA L. Rev. 1184 (2013). – Mode of access: http://comparativeconstitutionsproject.org/wp-content/uploads/2013_Right-to-Resist_with-TG-DLR.pdf. – Title from the screen.

D. Zboroshenko

THE RIGHT OF NATION TO RESIST IN HISTORICAL AND LEGAL THOUGHTS: FROM ORIGIN TO RECOGNITION

The article analyzes the process of recognition of the right of nation to resist as a natural human right. It traces the development of the idea of resistance to tyranny from its first mentioning in the Bible through the formation of the concept of resistance of the nation during the proliferation of Christianity; the definition of the right to resist to an unjust government as a part of the theory of social contract; recognition of this right as a natural law, and using it in political documents.

After the Revolution of Dignity the right of nation to resist oppression has received an increased attention in the Ukrainian society. This right has frequently become the subject of the expert and scientific research, while the idea of incorporation of the relevant legal provisions in the text of the Constitution of Ukraine has become noticeably popular.

The goal of the article is to contribute into the research of the content of the right of a nation to resistance through clarification of its origins and stages of development. The paper will examine ideas and views of philosophers and thinkers who made the most significant contribution into the development of the concept of the right to resist. The evolution of this right will be successively considered from its first mentioning in historical texts, through the conception of disobedience to tyrannical power, to assertion of the right of a nation to resist as a natural and inalienable right of the people and an integral part of the social contract theory.

Keywords: right of nation to resist, natural rights, theory of social contract, the Constitution of Ukraine, the Bible, Magna Carta.

Матеріал надійшов 30.05.2016

УДК 340(477)

Мельник М. О.

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ШКОЛИ ПРАВОВОГО РЕАЛІЗМУ

У статті здійснено аналіз передумов виникнення й розвитку американської та скандинавської течій школи правового реалізму. З'ясовано витоки ідей та розкрито концептуальні основи фундаторів школи.

Ключові слова: школа «вільного права», аналіз фактів, формальна логіка, живе право, школа американського правового реалізму, скандинавська течія школи правового реалізму, емпірична реальність.

Розвиток громадянського суспільства, духовна ситуація, соціально-політичні події, що відбулися наприкінці XIX – на початку XX ст., спричинилися до виникнення нових явищ, нових потреб і вимог суспільства, які не знаходили свого відображення в раніше сформованих концепціях праворозуміння.

Несприйняття ідеї центральної, найважливішої ролі держави, яка наділена виключними повноваженнями правотворення, що зводилось до нормотворення, змусило юристів, філософів

формувати нові концепції, які б відповідали вимогам часу і суспільства.

Критика юридичного позитивізму набула поширення в континентальній Європі, де виникає нова течія праворозуміння, яка шукає право в реальному житті, суспільних відносинах, відчутті справедливості, психології суспільства та виступає проти радикального «буквоїдства». Це вчення дістало назву школи «вільного права», духовним батьком якої став Євген Ерліх. Особливу увагу фундатори цієї течії (Герман